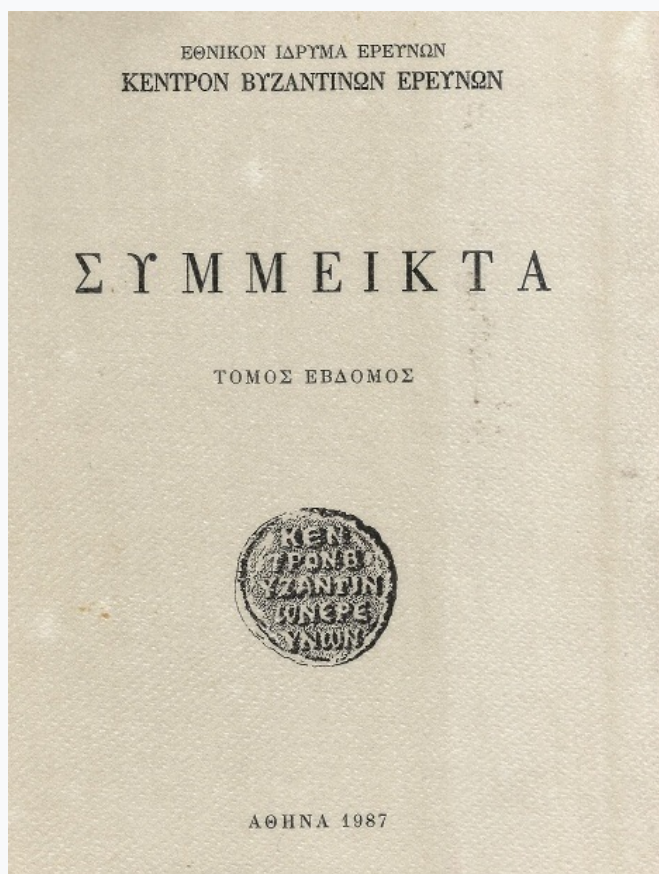

Byzantina Symmeikta

Vol 7 (1987)

SYMMEIKTA 7

**Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση της
«Βιβλιοθήκης» του Φωτίου**

Αθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.714](https://doi.org/10.12681/byzsym.714)

Copyright © 2014, Αθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1987). Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση της «Βιβλιοθήκης» του Φωτίου. *Byzantina Symmeikta*, 7, 165–181. <https://doi.org/10.12681/byzsym.714>

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ» ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Ἡ «Βιβλιοθήκη» τοῦ Φωτίου εἶναι κείμενο πού ἀπό τή φύση του προσφέρεται σέ πολλαπλές ἐρευνητικές προσεγγίσεις. Ἡ ποικίλη προέλευση τοῦ παρυσιαζόμενου ὕλικου, ἡ κριτική ἀξιολόγηση τοῦ περιεχομένου τῶν 280 κωδίκων σέ συνδυασμὸ μὲ τή νεότερική διάρθρωση τοῦ ἔργου, δίνουν στή «Βιβλιοθήκη» μοναδική θέση στὰ πλαίσια τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης τοῦ βυζαντινοῦ χώρου.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ μόνες ἀσφαλεῖς χρονολογίες πού ἔχουμε γιὰ τή ζωὴ τοῦ Φωτίου εἶναι οἱ δύο πατριαρχίες του, 858-867 καὶ 877-886¹. Ἡ χρονολόγηση τῆς γέννησης (810) καὶ τοῦ θανάτου του (893) ἀποτελοῦν ἐπιστέγασμα σειρᾶς συλλογισμῶν τῆς Ahrweiler² καὶ τοῦ Jenkins³, μολονότι οἱ σχετικὲς ἀμφισβητήσεις δὲν ἔχουν ἐκλείψει. Ἔως τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἦταν κοινὸς τόπος ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ ἔργου ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ μεταξύ 855/856⁴. Ἀπὸ τότε ἡ ἄποψη αὐτὴ ἄρχισε νὰ ἀναθεωρεῖται: πρῶτος ὁ Halkin ὑποστήριξε ὅτι ἡ «Βιβλιοθήκη» γράφτηκε κατὰ τὴ γεροντικὴ ἡλικία τοῦ πατριάρχη καί, συγκεκριμένα, μετὰ τὸ 876⁵. ἐνῶ ἡ Ahrweiler ἄλλαξε

1. V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τχ. II, Κωνσταντινούπολη 1936, σελ. 72, 100.

2. Hélène Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius avant son patriarchat*, BZ 58 (1965), σελ. 348-355, ὅπου καὶ ἀξιολογικὴ κριτικὴ τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία τοποθετοῦσε τὴ γέννηση τοῦ Φωτίου στὸ ἔτος 820.

3. R. J. H. Jenkins, *A Note on Nicetas David Paphlago and the Vita Ignatii*, DOP 19 (1965), σελ. 244 καὶ σημ. 30 [= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Var. Reprints, Λονδίνο 1970, ἀρ. IX]. Τὴ χρονολογία αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀποδέχεται ὁ Lemerle (P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σελ. 179 σημ. 5) καθὼς καὶ πρόσφατα ὁ Treadgold (W. T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius* [Dumb. Oaks Studies 18], Dumb. Oaks 1980, σελ. 3 σημ. 14), ὁ ὁποῖος, ὅμως, δὲν παραπέμπει στοὺς προηγούμενους, ὅπως παρατήρησε ὁ N. G. Wilson, *Speculum* 57 (1982), σελ. 944.

4. Κλασικὴ ἡ μελέτη τοῦ F. Dvornik, *The Patriarch Photius in the Light of Recent Research*, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München 1958, Μόναχο 1958, III, 2, σελ. 9 κέ. [= *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Var. Reprints, Λονδίνο 1974, ἀρ. VI].

5. Fr. Halkin, *La date de composition de la "Bibliothèque" de Photius remise en question*, An. Boll. 81 (1963), σελ. 414-417 [= *Etudes d'épigraphie grecque et d'ha-*

ριζικά τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἔρευνας μὲ τὴν ὑπόδειξη τοῦ ἔτους 838 ὡς ἔτους σύνταξης τοῦ ἔργου¹. Ἔτσι ἡ «Βιβλιοθήκη» ἐντάχθηκε στὰ νεανικά ἔργα τοῦ Φωτίου. Τὴν ἀποψη τῆς Ahrweiler υἱοθέτησε ὁ Lemerle² ἀλλὰ ὄχι καὶ ὁ Τσαντσάνογλου, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ ὁ Halkin πρὶν ἀπὸ αὐτόν, θεώρησε τὴ «Βιβλιοθήκη» ἀλλὰ καὶ τὸ «Λεξικὸ» συνθέσεις τῆς γεροντικῆς ἡλικίας τοῦ συγγραφέα τους³. Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ συμμερίστηκε ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ὁ Mango⁴. Ἀπὸ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία μόνον ὁ Treadgold πρότεινε μία ἐπιπλέον χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», τὸ ἔτος 845, χωρὶς νὰ ἀπορρίψει ἐντελῶς, καὶ αὐτὸ ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ, τὴν «παραδοσιακὴ» χρονολόγηση 855/856⁵.

Ἰκανὸς ἀριθμὸς μελετητῶν ἀναζήτησε ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου, ὅπου ἡ μνεῖα τῆς πρεσβείας πρὸς τοὺς «Ἀσσυρίους» εἶναι σημαντικὴ, ἐφόσον δὲν μένει παρὰ νὰ ὀριστεῖ, χρονικά, ἡ πρεσβεία τὴν ὁποῖαν ἀναφέρει ὁ Φώτιος, γιὰ νὰ θεωρηθεῖ *terminus ante quem* τῆς σύνθεσης τοῦ ἔργου⁶. Ὅμως, ἡ χρονολόγηση τῆς πρεσβείας αὐτῆς εἶναι προβληματικὴ καθ' ἑαυτή, ἐπειδὴ δὲν διαθέτουμε κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει μὲ ἀσφάλεια νὰ τὴν ταυτίσουμε μὲ κάποια ἀπὸ τὶς πρεσβεῖες ποὺ ἔγιναν ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ. Ἀλλωστε, καμία ἀφηγηματικὴ πηγὴ, ἐλληνικὴ ἢ ἀραβικὴ, δὲν μνημονεύει συμμετοχὴ τοῦ Φωτίου σὲ πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἀραβες⁷. Μία ἄλλη ὁδὸς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης»

giographie byzantine, Var. Reprints, Λονδίνο 1973, ἀρ. XVIII]. Βλ. παρακάτω καὶ σελ. 173 σημ. 4-5.

1. Ahrweiler, *Sur la carrière*, σελ. 356-361.

2. Lemerle, *Humanisme*, σελ. 37-42, 189-196.

3. Κ. Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου, Χρονολόγηση-Χειρόγραφη παράδοση* (Ἑλληνικά, παράρτ. 17), Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 11-35. Μὲ τὸν Τσαντσάνογλου δὲν συμφωνοῦν ὁ Lemerle (*Humanisme*, σελ. 186-187) καὶ ὁ K. Alpers (BZ 64, 1971, σελ. 71 κέ.). Σημειώνω ὅτι ὁ Chr. Theodoridis, *Photii patriarchae Lexicon*, τόμ. Α', Βερολίνο - Νέα Ὑόρκη 1982, δὲν ἐπανερχεταὶ στὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ «Λεξικοῦ» οὔτε καὶ ὁ K. Tsantsanoglou, *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius* (Πραγμ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 49), Ἀθήνα 1984.

4. C. Mango, *The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850*, Byzantine Books and Bookmen, A Dumbarton Oaks Colloquium, Dumb. Oaks 1975, σελ. 40, 42-43 [= *Byzantium and its Image*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, ἀρ. VII].

5. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 16-36. Μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Treadgold συμφώνησε ἐντελῶς πρόσφατα καὶ ὁ H. Hunger, *The Reconstruction and Conception of the Past in Literature*, The 17th International Byzantine Congress, Major Papers, Νέα Ὑόρκη 1986, σελ. 521 σημ. 34· σημειώνουμε, πάντως, ὅτι ὁ ἴδιος μελετητῆς εἶχε ἀποδεχθεῖ παλαιότερα τὴ χρονολόγηση τῆς Ahrweiler (H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. Β', Μόναχο 1978, σελ. 8).

6. Βλ. παρακάτω σελ. 167 κέ.

7. Πρβλ. κατὰ κύριο λόγον Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου*, σελ. 16-17 καὶ Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 34-36· καὶ οἱ δύο συγκεντρώουν καὶ ἀξιολογοῦν ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

είναι ἡ διακρίβωση τῶν νεότερων πηγῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλήσει τὸ ὕλικό του ὁ συγγραφέας, καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ἐπισήμανση τοῦ *terminus post quem* τῆς σύνταξης τοῦ ἔργου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μέθοδο αὕτῃ θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω¹.

Πιστεύω ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη περιθώρια γιὰ μιὰ νέα ἀπόπειρα χρονολόγησης τῆς «Βιβλιοθήκης», ὅπως θὰ προσπαθῶ νὰ δείξω στὴ συνέχεια. Ἡ ἔρευνα θὰ ἐστιαστῇ τόσο στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ὅσο καὶ στὴ σχέση τῆς «Βιβλιοθήκης» μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ πατριάρχῃ. Θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι οἱ ἀπόψεις μου συναντοῦν ὅσα ὑποστήριζε ὁ Mango², μολοντί ἡ «διαδρομὴ» εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ.

Ο ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ»

Καθοριστικὴ θεωρήθηκε γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν ἀδελφό του Ταράσιο ποὺ προτάσσεται τοῦ ἔργου, καθὼς σ' αὐτὴν μνημονεύεται ἡ πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἀσσυρίους (= Ἀραβες): . . . Ἐπειδὴ τῷ τε κοινῷ τῆς πρεσβείας καὶ τῇ βασιλείῳ ψήφῳ πρεσβεύειν ἡμᾶς ἐπ' Ἀσσυρίους αἰρεθέντας ἤτησας τὰς ὑποθέσεις ἐκείνων τῶν βιβλίων, οἷς μὴ παρέτυχες ἀναγινωσκομένοις, γραφῆναί σοι, ἀδελφῶν φίλτατέ μοι, Ταράσιε . . .³. Ὁ πρόλογος, ὅμως, συνδέεται καὶ μὲ τὸν ἐπίλογο τῆς «Βιβλιοθήκης», ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται ἐπίσης στὸν Ταράσιο: . . . Σὺ δ' ὦ τῶν ἐμοὶ κεκοινωνηκότων μητρικῶν ὠδίνων ἐρασμιώτατε, εἰ μὲν <ἡμῶν> ταύτην τὴν πρεσβείαν διαν[ύ]ντων τὸ κοινὸν καὶ ἀνθρώπινον καταλάβοι τέλος, ἔχοις τὴν αἴτησιν τῆς ἐλπίδος οὐ διαμαρτοῦσαν, φιλίας τε ἅμα καὶ παραμυθίας ὑπόθεσιν καὶ ἀνάμνησιν⁴. Ἀπὸ τὶς ἀπόπειρες χρονολόγησης τῆς «Βιβλιοθήκης» ποὺ συσχετίζουν τὸν πρόλογο μὲ τὸ κυρίως ἔργο, ἡ παλαιότερη καὶ «παραδοσιακότερη» (855-856) στηρίζεται σὲ ἀτυχεῖς συλλογισμοὺς καὶ ἀναλύσεις πηγῶν καὶ ὁρθὰ ἔχει ἀπορριφθεῖ⁵.

1. Βλ. παρακάτω σελ. 173 κέ.

2. Βλ. παραπάνω σελ. 166 σημ. 4.

3. Παραθέτω τὸ κείμενο ὅπως τὸ ἀποκατέστησε ὁ W. T. Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca of Photius: Text, Translation and Commentary*, DOP 31 (1977), σελ. 343-349· πρβλ. καὶ τοῦ Ἰδίου, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 16-18. Εἰδικὰ γιὰ τὴν παράδοση τοῦ προλόγου τῆς «Βιβλιοθήκης» βλ. παρακάτω σελ. 172 καὶ σημ. 2.

4. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 18 σημ. 4(19).

5. Πρώτῃ ἡ Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 356-357, ἀναθεώρησε τὴν «παραδοσιακὴν» χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», γιὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσει ὁ Tschanz, *Τὸ Λεξικὸν τοῦ Φωτίου*, σελ. 16-17, ὁ ὁποῖος ἐπιχείρησε πλήρη ἀνασκευὴ τῆς παλαιότερης βιβλιογραφίας. Πρβλ. καὶ Lemerle, *Humanisme*, σελ. 37-42. Σημειώνουμε ὅτι ὁ Dvornik, κυριότερος ὑποστηρικτὴς τῆς «παραδοσιακῆς» χρονολόγησης, προσπάθησε νὰ ἀντικρούσει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς Ahrweiler, καταρχήν, καὶ τοῦ Lemerle, στὴ συνέχεια, γιὰ τὴν πρόωγη χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν

Ἡ πρόωμη χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης» ἀπὸ τὴν Ahrweiler (838) συνδυάζει στοιχεῖα ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Φωτίου, τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ τὴν κατάστασι τῆς αὐτοκρατορίας στὰ χρόνια τοῦ Θεοφίλου. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή της ὁ Φώτιος γεννήθηκε περὶ τὸ 810 —καὶ ὄχι δέκα τουλάχιστον χρόνια ἀργότερα ὅπως δεχόταν ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία— οἱ γονεῖς του ἐξορίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Ε' ἢ τοῦ Μιχαὴλ Β' καὶ ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος συμμετεῖχε στὴν ἐκστρατεία τοῦ Θεοφίλου ἐναντίον τῶν Ἀράβων ὡς νοτάριος ἢ ἀσηκρήτης. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς καὶ πρὶν ἀπὸ κάποια ἐπικίνδυνη ἀποστολὴ ὁ μέλλων πατριάρχης συντάσσει τὴ «Βιβλιοθήκη»· τὰ τελευταῖα αὐτὰ γεγονότα τοποθετοῦνται γύρω στὸ 838 (κατάληψη ἀπὸ τοὺς Ἀραβες τοῦ Ἀμορίου)¹.

Ὑπάρχει μία ἀντικειμενικὴ δυσκολία γιὰ τὸ ἔτος 838· οἱ διωξεις τοῦ Θεοφίλου ἐναντίον τῶν εἰκονολατρῶν ἔχουν ἀρχίσει (832/833)² καὶ μὲ ἰδιαίτερη δυσχέρεια θὰ μπορούσε νὰ γίνεαι δεκτὸ ὅτι ὁ εἰκονομάχος αὐτοκράτορας εἶχε στὴν ἀκολουθία του γνωστὸν εἰκονολάτρη, ὅπως ὁ Φώτιος, ἔστω καὶ ἂν συνδέονταν μὲ μακρινούς συγγενικούς δεσμούς³.

Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ Ahrweiler, σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς ἐργασίας ποὺ προαναφέραμε, γιὰ νὰ καταστήσει σαφές ὅτι ἤδη τὸ ἔτος 837

καθαρὰ ἀρνητικό: βλ. F. D v o r n i k, *The Embassies of Constantine-Cyril and Photius to the Arabs*, To Honor Roman Jakobson, τόμ. Α', Χάγη 1967, σελ. 569-576 [= *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Var. Reprints, Λονδίνο 1974, ἀρ. VIII] (καταλυτικὴ ἡ κριτικὴ τοῦ L e m e r l e, *Humanisme*, σελ. 42 σημ. 61), τ ο ὖ ἔ δ ι ο υ, *Byzantine Missions among the Slavs, SS. Constantine-Cyril and Methodius*, Rutgers Univ. Press (1970), σελ. 285-296 καὶ *Photius' Career in Teaching and Diplomacy*, Bsl 34 (1973), σελ. 216-218 [= *Photian and Byz. Ecclesiastical Studies*, ὁ π., ἀρ. X]. Πάντως ἡ ἄποψή αὐτὴ ἔχει ἀκόμη ὀπαδούς: S. I m p e l l i z z e r i, *L'umanesimo bizantino del IX secolo e la genesi della "Bibliotheca" di Fozio*, Rivista di Studi Bizantini e Neocellenici 6-7 (1969-1970), σελ. 60-61 Ὁ T r e a d g o l d, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 34-36, δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὴν πιθανότητα ἡ πρεσβεία, τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Φώτιος, νὰ ἔγινε τὸ 855, μολονότι θεωρεῖ ὅτι ἡ πρεσβεία τοῦ ἔτους 845 ἀρμύζει καλύτερα σὲ σύγκρισή μὲ τις μαρτυρίες τῶν πηγῶν· βλ. παρακάτω σελ. 170 κέ.

1. A h r w e i l e r, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 348-361.

2. C. M a n g o, *The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios*, Iconoclasm, Birmingham 1977, σελ. 139 καὶ σημ. 46 [= *Byzantium and its Image*, Var. Reprints, Λονδίνο 1984, ἀρ. XIII].

3 Ὁ μητέρα τοῦ Φωτίου Εἰρήνη εἶχε μακρινὴ συγγένεια μὲ τὴν οἰκογένεια τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας. Ἡ μαρτυρία προέρχεται, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὴ Συν. Θεοφάνη 174-175 (Bonn) ἀλλὰ ἔχει δημιουργήσει πολλὰ συζητήσεις, ἐπειδὴ τὸ σχετικὸ χωρίο περιέχει σημαντικὰ χάσματα. Ὁ A h r w e i l e r, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 354-355, ἀμφισβήτησε τὴ συγγένεια αὐτὴ ἀλλὰ βλ. πλέον τὸ ἄρθρο τοῦ M a n g o, *The Liquidation of Iconoclasm*, σελ. 137-138, ὅπου καὶ γραφικὴ παράστασις τοῦ γενεαλογικοῦ δέντρου τῆς Θεοδώρας. Πρβλ. καὶ Α. Μ α ρ κ ο ὑ λ ο υ, *Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας* (BHIG 1731), Σύμμεικτα 5 (1983), σελ. 272-273.

ὁ Φώτιος εἶχε ἀποκτήσει σημαντικό κύρος στήν Κωνσταντινούπολη, μνημονεύει καί τήν ἀναφορὰ πού κάνει ὁ πατριάρχης στόν ἀναθεματισμό του ἀπὸ τοὺς εἰκονομάχους: . . . ἀνεθεμάτισαν ἡμᾶς χρόνοις μακροῖς πᾶσα σύνοδος αἵρετική καὶ πᾶν εἰκονομάχων συνέδριον, οὐχ ἡμᾶς δὲ μόνον ἀλλὰ καὶ πατέρα καὶ θεῖον ἡμέτερον. . . ἀλλ' ἀναθεματίσαντες εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ἡμᾶς ἀνήγαγον καὶ μὴ θέλοντας. . .¹ Τὸ ἐπιχείρημα, ὅμως, αὐτὸ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐναντίον τῆς χρονολογίας πού προτείνει, διότι εἶναι δύσκολο ὁ Φώτιος νὰ ἀναθεματίζεται τὸ 837 ὡς εἰκονολάτρης καὶ σχεδὸν ἀμέσως νὰ λαμβάνει μέρος στήν πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἀραβες².

Ἡ «Βιβλιοθήκη» θεωρήθηκε πρῶτο ἔργο καὶ ἀπὸ τὸν Treadgold, ὁ ὁποῖος στήριξε τὸ σκεπτικὸ του στὰ ἀκόλουθα σημεία:

α) Ὁ Φώτιος γεννήθηκε, ὅπως ὀρθὰ πρότεινε ἡ Ahrweiler, γύρω στὸ 810³.

β) Εἶναι ἀδύνατο ὁ εἰκονολάτρης Φώτιος νὰ ἔλαβε μέρος σὲ πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἀραβες πού εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὸν Θεόφιλο⁴.

γ) Ἡ πρεσβεία δὲν πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο πατριαρχιῶν τοῦ Φωτίου. Ἀκόμη πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στήν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη πατριαρχία, ὅπως καὶ ἡ χρονικὴ περίοδος ἀπὸ τὴ λήξη τῆς δεύτερης θητείας του στόν πατριαρχικὸ θρόνο ἕως τὸν θάνατό του⁵.

Τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ τρίτου σημείου εἶναι ἀπόλυτα ὀρθό, ἄλλωστε γίνεται ὁμόφωνα δεκτὸ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές⁶. Ἄν ἀποκλειστεῖ τὸ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴ λήξη τῆς δεύτερης πατριαρχίας, ἐπειδὴ ὁ Φώτιος

1. Φωτίου ἐπιστ. 114, 2-6 (Laourdas-Westerink). Πρβλ. Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 352.

2. Ὁ Mango, *The Liquidation of Iconoclasm*, σελ. 136-137, πιστεύει ὅτι ὁ Φώτιος στὸ ἐν λόγω χωρίο ἀναφέρεται, μὲ ρητορικότατο ὕφος, στὶς διώξεις ἐναντίον τῆς οἰκογένειάς του χωρὶς συγκεκριμένο ὑπαινιγμὸ στὴ σύνοδο τοῦ ἔτους 837. Ἀλλωστε ἀγνοοῦμε ἂν πράγματι ἔγινε ἡ σύνοδος αὐτή, τὴν ὁποία μαρτυρεῖ μόνο τὸ Synodicon Vetus § 155, 6-9 (Duffy-Parker). Βλ. σχετικὰ Grumel, *Regestes*, ἀρ. *413, Lemerle, *Humanisme*, σελ. 144 καὶ σημ. 149 καθὼς καὶ τὰ σχόλια τοῦ Duffy στήν ἐκδοση τοῦ Συνοδικοῦ (σελ. 131 σημ. 199). Πρόσφατα ὁ W. T. Treadgold, *The chronological Accuracy of the Chronicle of Symeon the Logothete for the Years 813-845*, DOP 33 (1979), σελ. 179-180 θεώρησε πιθανὴ τὴ σύγκληση τῆς συνόδου ἐπικαλούμενος μαρτυρία τοῦ Λογοθέτη (Λέων γραμμ. 221, 13-17 (Bonn)), ἡ ὁποία, ὅμως, εἶναι τόσο γενικὴ ὥστε νὰ ἀποκλείονται παρόμοια συμπεράσματα.

3. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 1.

4. Ὁ.π., σελ. 26· πρβλ. καὶ προηγουμένως σελ. 168 καὶ σημ. 2-3.

5. Ὁ.π., σελ. 26, 27.

6. Βλ. Mango, *The Availability of Books . . .*, ὁ.π., σελ. 39· πρβλ. N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Λονδίνο 1983, σελ. 93.

είχε ήδη προχωρημένη ηλικία, ή περίοδος ανάμεσα στις δύο θητείες του στο Πατριαρχείο, ιδιαίτερα μετά την επιστροφή του από την εξορία και λίγο πριν ενθρονιστεί για δεύτερη φορά, δέν είναι όμολογουμένως εύκολο νά άπορριφθεί. Προσωπικά, πάντως, ή άποψη πού συμερίζομαι περισσότερο είναι εκείνη πού θέλει τόν Φώτιο νά συμετέχει στην πρεσβεία πρós τούς Άραβες όταν ακόμη ήταν λαϊκός¹.

δ) 'Ο Φώτιος άρχισε και ολοκλήρωσε τή σύνθεση τής «Βιβλιοθήκης» στην Κωνσταντινούπολη². Καί τó επιχείρημα αυτό είναι όρθό. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι μόνον στο πνευματικό περιβάλλον τής πρωτεύουσας θά ήταν δυνατό νά ολοκληρωθεί ένα τόσο μεγάλoπνοο έργο, τó όποιο περιλαμβάνει πολυάριθμες άναφορές στα κρινόμενα κείμενα³.

ε) 'Ο Φώτιος προσφωνεί τόν Ταράσιο «ήγαπημένον αδελφόν» και όχι «πατρίκιον και ήγαπημένον αδελφόν» ή «Βιβλιοθήκη» πρέπει έπομένως νά τοποθετηθεί μεταξύ 842-858, όποτε ó Ταράσιος δέν είχε ακόμη λάβει τó άξίωμα τού πατριού⁴.

Πρόκειται για επιχείρημα τής Ahrweiler, τó όποιο αποδέχεται ó συγγραφέας⁵. 'Ο Τσαντσάνογλου, όμως, έχει καταρρίψει τήν άποψη αυτή, έφόσον υπάρχουν έπιστολές τού Φωτίου γραμμένες κατά τήν περίοδο τής εξορίας του, στις όποιες ó Ταράσιος άποκαλείται άπλως αδελφός⁶.

Πάντοτε σύμφωνα με τά λεγόμενα τού Treadgold, ή πρεσβεία, ή όποία έναρμονίζεται χρονικά με τά προηγούμενα σημεία, έγινε τó 845, είναι γνωστή

1. "Αν, βέβαια, έγινε ή πρεσβεία και δέν άναβλήθηκε τήν τελευταία στιγμή" βλ. τó σκεπτικό τού Wilson, *Scholars of Byzantium*, σελ. 94.

2. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 26.

3. Βλ. Τσαντσάνογλου, *Τό Λεξικό τού Φωτίου*, σελ. 17 και σημ. 3, 27-28.— Mango, *The Availability of Books*, σελ. 38-39.— Lemerle, *Humanisme*, σελ. 37 κέ. Μόνον ή Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 360-361 ύποστήριξε ότι ó Φώτιος έγραψε τή «Βιβλιοθήκη» μακριά από τήν Κωνσταντινούπολη βασισμένος στις σημειώσεις του πού είχε ήδη κρατήσει. Τήν άκολούθησε και ó Lemerle, *Humanisme*, σελ. 42. 'Η ύπόθεση τού Hemmerdinger ότι ó Φώτιος συνέθεσε τή «Βιβλιοθήκη» στη Βαγδάτη, δέν έχει τίποτε ύπέρ αυτής και σωστά έχει άπορριφθεί. Βλ. B. Hemmerdinger, *Les "Notices et Extraits" des Bibliothèques Grecques de Bagdad par Photius*, *Revue des Etudes Grecques* 69 (1956), σελ. 101-103.— τού Ίδίου, *Photius à Bagdad*, *BZ* 64 (1971), σελ. 37 (κριτική τού άρθρου τής Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*), και τού Ίδίου, *Le "Codex" 252 de la Bibliothèque de Photius*, *BZ* 58 (1965), σελ. 1-2. Πρβλ. όμως Τσαντσάνογλου, *Τό Λεξικό τού Φωτίου*, σελ. 27-28, 29-30, Lemerle, *Humanisme*, σελ. 40 σημ. 57 (41), Mango, *The Availability of Books*, σελ. 38 και Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 13, ό όποιος όρθά χαρακτηρίζει «μύθο» τή θεωρία τού Hemmerdinger.

4. Treadgold, *ό.π.*, σελ. 27.

5. Βλ. Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 359.

6. Τσαντσάνογλου, *Τό Λεξικό τού Φωτίου*, σελ. 30-31.

ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς πηγὲς καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἐκτέλεση ἀπὸ τοὺς Ἀραβες τῶν 42 μαρτύρων τοῦ Ἀμορίου¹.

Τὸ σημαντικότερο, ὅμως, ἐπιχείρημα τοῦ Treadgold γιὰ τὴ χρονολόγηση ποὺ προτείνει εἶναι τὸ ἀκόλουθο: σύμφωνα μὲ παλαιότερη ἄποψη τοῦ Wentzel, τὴν ὁποία ἀσπάζεται, ἡ «Ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου», βιβλιογραφικὸ λεξικὸ τὸ ὁποῖο μᾶς ἔχει μόνον ἔμμεσα παραδοθεῖ, ἀξιοποιήθηκε ἐκτενῶς ἀπὸ τὸν Φώτιο κατὰ τὴ σύνταξη τῆς «Βιβλιοθήκης». Συγγραφέας τῆς «Ἐπιτομῆς» εἶναι πιθανότατα ὁ γνωστὸς διάκονος Ἰγνάτιος († 845), ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ ἔργο αὐτὸ μεταξὺ 843-845. Ὁ συνδυασμὸς, ἐπομένως, τῆς πρεσβείας πρὸς τοὺς Ἀραβες τὸ 845 μὲ τὴν «Ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου» ποὺ συντάχθηκε μεταξὺ 843 καὶ 845, ὁρίζει τὸ *terminus post quem* τῆς «Βιβλιοθήκης»².

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ διατυπώσω ὁρισμένες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν πιθανὴ σχέση «Βιβλιοθήκης» καὶ «Ἐπιτομῆς τοῦ Ἡσυχίου». Ξενίζει, καταρχήν, τὸ ἐλάχιστο διάστημα ποὺ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συγγραφῆς τῆς «Ἐπιτομῆς» καὶ τὴν κυκλοφορία της ἕως τὴν ἀξιοποίησίν της ἀπὸ τὸν Φώτιο. Μὲ βάση τὰ παράλληλα χωρία ποὺ παραθέτει ὁ Treadgold συνάγεται ὅτι ἡ διάρθρωση τοῦ περιεχομένου τῆς «Βιβλιοθήκης» καθὼς καὶ ἡ διάταξη τῆς ὕλης ὑπαγορεύτηκαν ἀπὸ τὴν «Ἐπιτομὴ»³. Σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ ἴδιου μελετητῆ, ὁ Φώτιος χρησιμοποίησε τὴν «Ἐπιτομὴ τοῦ Ἡσυχίου» σὲ 23 τουλάχιστον σημεῖα τῆς «Βιβλιοθήκης»⁴. Μετὰ ὅμως ἀπὸ σχετικὸ ἔλεγχον ὅλων αὐτῶν τῶν σημείων κατέληξα σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα: πουθενά, σχεδόν, ὁ Φώτιος δὲν φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο πρότυπό του. Ἐπιπλέον, στοὺς κώδικες 79, 90, 121, 209 καὶ 210 δὲν ὑπάρχει οὔτε κἄν ἔμμεση σχέση τῆς «Βιβλιοθήκης» μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἰγνατίου⁵. Πιστεύω ὅτι εἴμαστε πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα ἢν

1. Treadgold, ὁ.π., σελ. 34-36.

2. Ὁ.π., σελ. 31 κέ., σελ. 52 κέ. Σημειῶνω ὅτι ἀντίθετα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Treadgold, σελ. 52 σημ. 1, ὁ Krumbacher γνωρίζει τὴ μελέτη τοῦ Wentzel καὶ παραπέμπει σ' αὐτήν: K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, Μόναχο 1897², σελ. 325.

3. Treadgold, ὁ.π., σελ. 53-57.

4. Βλ. τὸ σχετικὸ πῖνακα ἀρ. VII τοῦ βιβλίου τοῦ Treadgold, σελ. 188-189.

5. Παραθέτω δύο παραδείγματα μὲ βάση τὶς ἐνδείξεις τοῦ Treadgold: Βιβλιοθήκη κώδ. 209 (Δίων ὁ Προυσαεὺς): 165a 32-165b 8 (Henry). "Ἐστὶ μὲν τὴν πατρίδα Προυσαεῖς, φηγὰς δ' ἐγεγόνει ταύτης τυραννίδος ἐκκλίνων δοιλείαν, καὶ πολλὴν ἐπῆλθε πλανώμενος γῆν. Λεξιὸς δὲ περὶ τοὺς λόγους ἔδοξεν εἶναι, καὶ μάλιστα τοὺς ὅσοι ῥυθμίζειν συμβουλεύονσι τὰ ἥθη." Πικρασε δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Τραϊανοῦ, καὶ πλείστον διέτριψε χρόνον παρ' αὐτῶν, καὶ τῆς ὅτι μάλιστα τιμῆς καὶ δεξιώσεως ἔτινχεν, ὥς καὶ συγκαθέζεσθαι αὐτὸν τῷ βασιλείῳ ὀχήματι. Παῖς μὲν οὖν ἦν οὗτος Πασικράτης, σοφιστῆς δὲ καὶ φιλόσοφος τὸ ἐπιτήδευμα. Ἐπὶ τοσοῦτον δ' αὐτὸν τῆς κατὰ τὸ σχῆμά φασι σεμνότητος ἀντιποιεῖσθαι, ὥς καὶ λεοντὴν πολλάκις ἐνημμένον ποιεῖσθαι τὴν πρόδον. Φωνὴν δ' ἡγεμαίαν ἠφίει καὶ σταθεράν. Καὶ σχολαῖον μὲν ἄλλ' οὐκ ἀναβεβλημένον βᾶδισμα, καὶ τᾶλλα

θεωρήσουμε τις όποιες αντιστοιχίες που υπάρχουν ανάμεσα στη «Βιβλιοθήκη» και στην «Επιτομή του Ήσυχιου» ως προερχόμενες από κοινή πηγή, από την όποιαν άντλοϋν και οι δύο συγγραφείς.

Από ό,τι προηγήθηκε είναι, νομίζω, φανερό ότι οι ένδείξεις μας δέν έπαρκοϋν για να προχωρήσουμε στη χρονολόγηση της «Βιβλιοθήκης» βασισμένοι, κατ'ό κύριο λόγο, στα δεδομένα της έπιστολής προς τόν Ταράσιο. Θα πρέπει, έπιπλέον, να σημειώσουμε τη δυσπιστία με την όποιαν ένα μικρό, αλλά όχι άσημαντο, τμήμα της έπιστημονικής κοινότητας αντιμετώπισε τόν πρόλογο της «Βιβλιοθήκης» σέ αντιδιαστολή με τó υπόλοιπο έργο. Αφετηρία ó Krumbacher, ó όποιος υποστήριξε ότι ó πρόλογος δέν πρέπει να έρμηνεύεται κατ'ά λέξη, ένω δέν απέκλεισε την πιθανότητα ή έπιστολή προς τόν Ταράσιο να γράφτηκε έπίτηδες έτσι¹. Η δυσπιστία έπιτείνεται και από την προβληματική χειρόγραφη παράδοση του προλόγου: συγκεκριμένα, τó πρώτο φύλλο του χφ. Marcianus gr. 450 που τόν παραδίδει, δέν βρίσκεται σέ καλή κατάσταση, ένω παρουσιάζει και πολλά χάσματα. τά όποια δυσχεραίνουν σημαντικά την κατανόηση του κειμένου². Μήπως αϋτά άκριβώς τά κενά υποδηλώνουν τελικά κάποια χρονική απόσταση ανάμεσα στον πρόλογο και τó κυρίως έργο;

των κινήματων οὐκ ασύμφωνα. Ίσχυρός δ' ἦν καὶ οὐδὲ μέγας τὸ σῶμα. Τοῦτον πολλοὶ φασὶ καὶ ποικίλους γράφει λόγους· οἱ δ' εἰς ἡμετέραν φθάσαντες γινῶσιν τὸν π' ἐπλήρουν ἀριθμόν. Χρυσόστομον δ' αὐτὸν οἱ λόγοι τῇ κατ' αὐτὸν γενεᾷ διδόντασιν ἐπονομάζειν. Σούδα II, 117, 4-10 (Adler): Αἶων ὁ Πασικράτορ, Πρωτσαίης, σοφιστὴς καὶ φιλόσοφος, ὃν Χρυσόστομον ἐκάλεσαν, ἀντεποιεῖτο δὲ σεμνότητος ὥς καὶ λιοντὴν φορῶν προΐναι. ἦν δὲ λεπτός τὸ σῶμα καὶ διέτριψε τὸ πλεῖστον παρὰ Τραϊανῷ τῷ Καίσαρι, ὥς καὶ συγκαθέζεσθαι ἐν τῷ βασιλικῷ ὀχήματι. Ἐγραψεν Εἰς φθαρτὸς ὁ κόσμος, Ἐγκώμιον Ἡρακλέους καὶ Πλάτωνος, Ὑπερ Ὀμήρου πρὸς Πλάτωνα δ', Περὶ τῶν Ἀλεξάνδρου ἀρετῶν ἢ Ὁὗτος διαβάλλει καὶ τὸν Ὀμήρου ὥς ψευδῶς τὰ περὶ τὸ ἥλιον γεγραφότα. Βιβλιοθήκη κώδ. 210 (Καισάριος) 168b 19-20 (Henry): Εἶναι δὲ φασὶ Γρηγορίου, οὗ τὸ θεολόγος ἐπώνυμον, τὸν συγγραφεῖα ἀδελφόν. Σούδα III, 86, 1-2 (Adler): Καισάριος, ὁ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀδελφός, ἔγραψε διάφορα, καὶ Κατὰ Ἑλλήνων.

1 Krumbacher, *Geschichte*, σελ. 519. Η άποψη αϋτή γίνεται δεκτὴ από τόν Falkin, *La date de la composition* . (όπ., σελ. 165 σημ. 5), αλλά όχι και από τόν Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 19.

2. Από τó άλλο βασικό χφ. της «Βιβλιοθήκης», τόν Marcianus gr. 451, έχει εκπέσει τó πρώτο φύλλο, με αποτέλεσμα να μὲν παραδίδεται ó πρόλογος. Για την άποκατάσταση του προλόγου έχει έργαστεί ó C. Coppola, *Contributo alla restituzione del testo della lettera a Tarasio, proemiale della 'Biblioteca' di Fozio*, Rivista di Studi Bizantini e Neocellenici 12-13 (1975-76), σελ. 129-153 και το 5 Ίδιου, *Secondo contributo alla restituzione del testo della lettera a Tarasio, proemiale della Biblioteca di Fozio*, Annali Fac. di Lett. Università di Napoli 21/9 (1978-79), σελ. 73-82. Βλ. όμως και Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca of Photius...* (όπ., σελ. 167 σημ. 3), και τó ιδιαίτερα χρήσιμο πρόσφατο δημοσίευμα των T Hag - W. Treadgold, *The Preface of the Bibliotheca of Photius once more*, Symbolae Osloenses 61 (1986), σελ. 133-138, όπου κριτική των μελετών του Coppola (κυρίως) και του Treadgold.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ» ΜΕ ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὶς πηγές τῆς «Βιβλιοθήκης» εἶναι λιγοστά, μολονότι ἐνδεχόμενη ἐξακρίβωσή τους θὰ μποροῦσε νὰ καθορίσει, ὅπως ἔχει ἤδη λεχθεῖ, τὸ χρόνο σύνθεσης τοῦ ἔργου¹. Ἐπιπλέον, δὲν ἔχει ὡς σήμερα μελετηθεῖ ἡ σχέση ποὺ ἴσως ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ «Βιβλιοθήκη» καὶ τὰ ὑπολοιπα ἔργα τοῦ φωτιακοῦ corpus². Πρὶν ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα τοῦ Treadgold³ ὁ Halkin ὑποστήριξε ὅτι ὁ κώδικας 252 τῆς «Βιβλιοθήκης» (Βίος Γρηγορίου πάπα Ρώμης) προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο λατινικὸ Βίον, ὁ ὁποῖος δὲν γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 875· κατὰ συνέπεια ἡ «Βιβλιοθήκη» πρέπει νὰ συντάχθηκε μετὰ τὴν τελευταία αὐτὴ χρονολογία⁴. Μολονότι πρόκειται γιὰ ἰδιαίτερα ἐλκυστικὸ ἐπιχείρημα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ χρῆση κοινῆς πηγῆς, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἀντλοῦν καὶ οἱ δύο Βίοι⁵. Ἔτσι ὁ λατινικὸς Βίος τοῦ Γρηγορίου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καθοριστικὸς γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς «Βιβλιοθήκης».

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικὰ ἄλλα σημεῖα τῆς «Βιβλιοθήκης» ποὺ εἶναι σημαντικότερα γιὰ τὴν ἐρευνά μας. Στὸν κώδικα 52 γίνεται σαφὴς ἀναφορὰ στοὺς Παυλικιανούς: . . . καὶ ἄλλα ἄττα ἀθέμιτα διεβέβλητο, ἃ τοῖς Μεσσαλιανοῖς καὶ ποιεῖται καὶ λέγεται, καθὼς καὶ ἡμεῖς, ὡς οἷόν τε ἡμῖν, τινὰς τῆς τοιαύτης πλάνης ἀπάγοντες, ἅρτι βλαστάνειν ἐκεῖθεν ἀρξαμένους πολλὴν σηπεδόνα . . . ἐπιβοσκομένην ἐωράκαμεν⁶. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε συνθέσει ἐναντίον τῶν Παυλικιανῶν ἀξιόλογη πραγματεία, ἡ ὁποία γράφτηκε γιὰ

1. Βλ. παραπάνω σελ. 166.

2. Ἐξάρεση ὁ Mango, *The Availability of Books*, σελ. 40-41, ὁ ὁποῖος ἔδειξε ὀρισμένες ἀναλογίες ἀνάμεσα στὴ «Βιβλιοθήκη» καὶ τὶς «Ὁμιλίαι» τοῦ πατριάρχου, οἱ ὁποῖες, ὅμως, δὲν ἐπείσαν, ὅπως θὰ ἔπρεπε ἴσως, τὸν Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 32-33.

3. Βλ. παραπάνω σελ. 171-172.

4. Halkin, *La date de composition*, σελ. 414-417.

5. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ B. Hemmerding, *Le "Codex" 252 de la Bibliothèque de Photius* (β.π., σελ. 170 σημ. 3), τῆς Ahrweiler, *Sur la carrière de Photius*, σελ. 358 σημ. 63, τοῦ Lemerle, *Humanisme*, σελ. 38 σημ. 49 (39), τοῦ Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 30-31, καὶ πρόσφατα τοῦ A. Nōgara, *Il codice 252 della "Biblioteca" di Fozio*, *Aevum* 54 (1980), σελ. 280-282. Ἀντίθετα ὁ Τσαντάνογλου, *Τὸ Λεξικὸν τοῦ Φωτίου*, σελ. 25-30 καὶ ὁ Mango, *The Availability of Books*, σελ. 38 κέ. ἀποδέχονται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Halkin. Θὰ πρέπει τέλος νὰ σημειώσουμε καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ F. Halkin, *Une courte Vie latine inédite de saint Grégoire le Grand retraduite du grec*, *Mélanges Eugène Tisserant*, τόμ. Δ' (Studi e Testi, 234), Βατικανὸ 1964, σελ. 382-383 [= *Recherches et documents d'hagiographie byzantine* (Subs. Hagiographica, 51), Βρυξέλλες 1971, σελ. 240-241 καὶ σελ. 308-309, ὅπου ὁ συγγραφέας κρίνει τὶς ἀπόψεις τῆς Ahrweiler καὶ τοῦ Dvornik].

6. Βιβλιοθήκη κώδ. 52 (Σύνοδος ἐν Σίδῃ) 13b 11-16 (Henry).

κάποιον πρώην παυλικιανό ονομαζόμενο Βέρζελι· με την επάνοδό του στην Ὁρθοδοξία ὁ ἄγνωστος Βέρζελης ἔλαβε τὸ ὄνομα Νικηφόρος¹. Ἡ πρώτη σύνταξη τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοποθετεῖται στὰ χρόνια τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Φωτίου ἢ καὶ λίγο νωρίτερα². Τὸ κείμενο ἀναθεωρήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ κυκλοφόρησε μεταξὺ 871/72 σὲ νέα καὶ ἀρκετὰ ἐκτεταμένη μορφή³. Ὁ Treadgold συνέδεσε τὸ παράθεμα τοῦ κώδικα 52 τῆς «Βιβλιοθήκης» μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἀντιμανιχαϊκοῦ ἔργου τοῦ πατριάρχη, τὴν ὁποία, διαφοροποιούμενος ἀπὸ τὸν Lemerle, χρονολογεῖ γύρω στὸ 843⁴. Διερωτῶμαι, ὅμως, μετὰ ποιοῦ κριτήριου ὁ κώδικας 52 σχετίζεται μετὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ «Κατὰ Μανιχαίων» καὶ ὄχι μετὰ τὴν δεύτερη. Ἄλλωστε, ὁ τίτλος τῆς δεύτερης ἐκδοσης τοῦ ἔργου παρουσιάζει τὶς ἴδιες ἀν ὅχι μεγαλύτερες ὁμοιότητες μετὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ κώδικα 52: . . . Φωτίου . . . ἐν συνόψει διήγησις τῆς νεοφανοῦς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως⁵. Στὴν δεύτερη αὐτὴ περίπτωσις εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Φώτιος μελετοῦσε κρατώντας σημειώσεις, τὶς ὁποῖες ἀξιοποιοῦσε κατὰ περίπτωσις.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν χρονολόγησις τῆς «Βιβλιοθήκης» στὴ νεαρὴ ἡλικία τοῦ Φωτίου, καὶ ἐνισχύονται ἀπὸ συμπληρωματικὰς ἐνδείξεις, ὅπως τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν κώδικα 189: . . . Οὗτος [= Νικόλαος Δαμασκηνός] καὶ Ἀσσυριακὴν ἱστορίαν ἐν πολυστίχῳ βιβλίῳ, ὅσα παλαιὰ μνήμην ἀναγνωσμάτων ἔχομεν, καταλέλοιπεν⁶. Νομίζω ὅτι ἡ ἔκφρασις «παλαιὰ μνήμη» δηλώνει τὴν μεγάλη χρονικὴ ἀπόστασις πρὸς χωρίζει τὴν ἀνάγνωσις ἀπὸ τὴν καταγραφὴν, ὅχι ὅμως καὶ τὴν ἀπὸ μνήμης σύνθεσις ὁλόκληρης τῆς «Βιβλιοθήκης». Ὅπως εἶχε παλαιότερα ὑποστηρίξει ὁ Wilson⁷.

1. P. Lemerle (ἐπιμ.), *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, TM 4 (1970), σελ. 180-183. Ἡ ὑπόθεσις ἐργασίας τῆς Ahrweiler (*Sur la carrière de Photius*, σελ. 361-363) ὅτι ὁ Βέρζελης εἶναι δυνατό νὰ ταυτιστεῖ μετὰ τὸν πολὺ γνωστὸ πρωτοασηκρήτη Ζήλεια, ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὸν Lemerle (*Humanisme*, σελ. 183, σημ. 26· βλ. καὶ τὴν ἐπόμενη σημείωσις) ἀλλὰ συζητεῖται ἀπὸ τὸν Treadgold, ὁ.π., σελ. 29.

2. P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, TM 5 (1973), σελ. 42-44, 47.

3. Lemerle, *Les sources grecques* . . . , σελ. 120-173 καὶ τοῦ ἴδιου, *L'histoire des Pauliciens* . . . , σελ. 39-40, 47.

4. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 29 καὶ σημ. 37.

5. Lemerle, *Les sources grecques*, σελ. 121, 1-2.

6. Βιβλιοθήκη κώδ. 189, 146α 12-14 (Henry). Βλ. τὴν κριτικὴν τοῦ Wilson γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Treadgold δημοσιευμένη στὸ *Speculum* 57 (1982), σελ. 944 καθὼς καὶ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος ὁ Wilson, *Scholars of Byzantium*, σελ. 93.

7. N. G. Wilson, *The Composition of Photius' Bibliotheca*, Greek, Roman and Byz. Studies 9 (1968), σελ. 451-455, τοῦ ἴδιου, *Two Notes on Byzantine Scholarship*, Greek, Roman and Byz. Studies 12 (1971), σελ. 559-560, ἀλλὰ καὶ πρόσφατα *Scholars of Byzantium*, σελ. 96-98. Βλ. τὴν σχετικὴν ἀνταπάντησις τοῦ T. Hagag, *Photius at Work: Evidence from the Text of Bibliotheca*, Greek, Roman and Byz. Studies 14

“Ένα ακόμη στοιχείο, το όποιο είναι δυνατό να συμβάλει σε μια νέα χρονολόγηση της «Βιβλιοθήκης», σε συνδυασμό με τον τρόπο μελέτης του Φωτίου, προέρχεται από την αλληλογραφία του με τους Ἀρμενίους. Όπως είναι γνωστό, ὁ Βαγρατίδης ἡγεμόνας τῆς Ἀρμενίας Ἀσώτιος (Ašot) ἀναγνωρίστηκε τὸ 862 ἀπὸ τὸν Χαλίφη «ἄρχων τῶν ἀρχόντων» τῆς Ἀρμενίας, τίτλο τὸν ὁποῖο τὸ Βυζάντιο ἔσπευσε ἐπίσης νὰ ἀναγνωρίσει¹. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀρχίζει ἡ προσέγγιση τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τὴν Ἀρμενικὴ ἐκκλησία. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ προσέγγιση, τῆς ὁποίας κορυφαῖο γεγονός εἶναι ἡ σύνοδος τοῦ Sirakawan (862), εἶναι ἀναμειγμένο τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου². Πράγματι, δύο τουλάχιστον ἐπιστολὲς τοῦ πατριάρχη, οἱ ὁποῖες ἀπευθύνονται στὸν Ἀσώτιο καὶ τὸν καθολικὸ Ζαχαρία, εἶναι γνωστές³, καθὼς καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀσωτίου πρὸς τὸν Φώτιο γραμμμένη ἀπὸ τὸν Sahak, γραμματέα τοῦ ἡγεμόνα τῶν Ἀρμενίων⁴. Πολλοὶ ἐπιστήμονες διατύπωσαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀuthenticότητα τῶν ἀνωτέρω κειμένων, ἐνῶ σήμερα εἶναι πλέον βέβαιον ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ζαχαρία εἶναι ἀπόκρυφη⁵. Τέλος,

(1973), σελ. 213-222.— Τοῦ Ἰδίου, *Photios als Vermittler antiker Literatur*, Οὐψάλα 1975, σελ. 197 κέ. Χρήσιμη καὶ ἡ παρατήρηση τοῦ Mango, *The Availability of Books*, σελ. 42 σημ. 64. Ὁ Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 14-15, 81 κέ. συντάσσεται, πολὺ ὀρθά, μετὰ τὴν ἄποψη τοῦ Hägg. “Ὡς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι οἱ ὑποθέσεις στίς ὁποῖες προβαίνει ὁ Treadgold, σελ. 63-64, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κώδικα 189 ποὺ προαναφέραμε, δὲν ἔχουν ἰσχυρὴ θεμελίωση.

1. Βλ. σχετικὰ J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard, Λισαβώνα 1980, σελ. 344.

2. Ὁ.π., σελ. 344-345.

3. Τὸ ἀρχικὸ ἐλληνικὸ κείμενον τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν ἔχει χαθεῖ καὶ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ μόνον ἡ ἀρμενικὴ μετάφραση, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Θ. Παπαδόπουλο - Κεραμέα, *Φωτίου τοῦ ἀγιοτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τὸ περὶ τοῦ τάφου τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὑπόμνημα καὶ ἄλλα τινὰ πονημάτια τοῦ αὐτοῦ*, Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik 11 (1892), σελ. 210-213 καὶ 179-210 ἀντίστοιχα· λατινικὴ μετάφραση τοῦ ἀρμενικοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν ὑπάρχει στὴν PG 102, στ. 714-718 καὶ 703-714. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀσώτιο βλ. τὴν πρόσφατην μετάφραση τοῦ B. Outtier, δημοσιευμένη στὴν ἔκδοση Photii... Epistulae et Amphilochia, τ. III, ἀρ. 298 (Laourdas - Westerink). Βλ. ἐπίσης Grumel, *Regestes*, ἀρ. 515 καὶ 473 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· πρβλ. Laurent, *Arménie*, σελ. 345 καθὼς καὶ τὶς ἐπόμενες σημειώσεις.

4. Ἐκδοση τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Ἀ. Θ. Παπαδόπουλο - Κεραμέα, *Φωτίου... πονημάτια*, ὅ.π., σελ. 214-226· πρβλ. Laurent, *Arménie*, σελ. 345.

5. Ἦδὲ ὁ J. Hergenröther, *Photius Patriarch von Konstantinopel*, τόμ. Α', Regensburg 1867, σελ. 482 κέ. ἦταν ἰδιαιτέρα σκεπτικὸς· ἀντίθετη ἄποψη εἶχαν ὁ Grumel, *Regestes*, ἀρ. 473 καὶ ὁ Laurent, *Arménie*, σελ. 345-348. Ὅμως ὁ Garitte, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε καὶ σχολίασε ἐκτενῶς τὴν πολὺ γνωστὴ «Διήγησιν» τῶν γεγονότων τῆς Ἀρμενίας, ἔδειξε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ζαχαρία, μετὰ τὴν ὁποίαν, ἄλλωστε, σχετίζεται ἡ «Διήγησις», δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὸν πατριάρχη. Βλ. G. Garitte

παραμένει πάντοτε ανοικτό το πρόβλημα της χρονολόγησης της αλληλογραφίας αυτής, εφόσον όρισμένοι την τοποθετούν κοντά στη σύνοδο του Sirakawan, ενώ άλλοι κλίνουν προς την εποχή της δεύτερης πατριαρχίας του Φωτίου¹.

Η αυθεντικότητα και η χρονολόγηση των επιστολών προς τους 'Αρμενίους έλαβε νέα διάσταση μετά τη μερική δημοσίευση από τον Darrouzès δύο άγνωστων επιστολών του Φωτίου προς τον 'Ασώτιο και τον καθολικό Ζαχαρία². Ότι οι επιστολές είναι αυθεντικές δέν χωρεί άμφιβολία· ό 'Αθηναϊκός κώδικας 2756, ό όποιος τις παραδίδει, έχει έντελώς ξεχωριστή θέση στη χειρόγραφη παράδοση του φωτιακού έργου³. Τα ίδια αυτά κείμενα επανεκδόθηκαν πρόσφατα από τον Westerink, ό όποιος βασίστηκε και στα κατάλοιπα Λαούρδα⁴. Από τις δύο νέες επιστολές που προστίθενται στο άρμενοβυζαντινό ζήτημα, θα μάς απασχολήσει στη συνέχεια ή πρώτη, που απευθύνεται στον 'Ασώτιο. Ο Darrouzès την χρονολογεί γύρω στο 862⁵, αλλά ή χρονολογία αυτή δέν γίνεται άποδεκτή από τον Westerink, ό όποιος αντιπροτείνει το 878/79⁶. Και είναι σχεδόν βέβαιο ότι ή δεύτερη αυτή χρονολόγηση είναι άσφαλής, εφόσον από άπλή ανάγνωση της επιστολής προκύπτει ότι έχει προϋπάρξει έκτεταμένη ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στον 'Ασώτιο και τον Φώτιο, όπως άλλωστε συνάγεται και από την επιστολή άρ. 298, γραμμένη το 877/878, ή οποία, όπως ήδη αναφέραμε, μάς έχει παραδοθεί μόνον σε άρμενική μετάφραση⁷. Στην επιστολή αυτή απάντησε ό 'Ασώτιος, πάντοτε μέσω του Sahak⁸, για να ανταπαντήσει ό Φώτιος· άκριβώς ή τελευταία επιστολή του πατριάρχη προς τον Sahak/'Ασώτιο είναι το κείμενο που μάς ενδιαφέρει.

Σημειώνουμε ότι μέχρι σήμερα ήταν γνωστή μία ακόμη επιστολή προς τον 1 e, *La Narratio de Rebus Armeniae* [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium...], τ. 132, Subs. 4], Louvain 1952, σελ. 370-375. Πρβλ. τις αξιόλογες συμπληρώσεις του Canard στο έργο του Laurent, *Arménie*, σελ. 348-351, όπου και κριτική παρουσίαση της πρόσφατης βιβλιογραφίας. Την άποψη του Garitte άποδέχεται και ό Outtier, *Photii... Epistulae et Amphilochia*, τ. III, σελ. XI (το βιβλίο του Z. A l e k s i d z e, *Arsenius Saparanus, De Iberorum et Armeniorum separatione (Iberice)*, Tbilisi 1980, στο όποιο παραπέμπει ό Outtier, μου είναι, δυστυχώς, άπρόσιτο).

1. Laurent, *Arménie*, σελ. 347, 348 κέ., όπου και ή σχετική βιβλιογραφία με τις ένσωματωμένες προσθήκες του Canard.

2. J. Darrouzès, *Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens*, REB 29 (1971), σελ. 137-181.

3. Bλ. Darrouzès, ό.π., σελ. 137 και σημ. 1-2, 138. Πρβλ. Photii... *Epistulae et Amphilochia*, τ. I, σελ. VIII (Laourdas - Westerink).

4. Photii... *Epistulae et Amphilochia*, άρ. 284 ('Ασώτιος) και 285 (Ζαχαρίας).

5. Darrouzès, σελ. 138. Πρβλ. και τα έκτενη σχόλια του Canard στο Laurent, *Arménie*, σελ. 351-354.

6. Photii... *Epistulae et Amphilochia*, άρ. 284, σελ. 1-3, όπου και κριτική της προγενέστερης βιβλιογραφίας.

7. Βλ. παραπάνω σελ. 175 και σημ. 3.

8. Βλ. παραπάνω σελ. 175 και σημ. 4.

Ἀσώτιο, γιὰ τὸ ἴδιο πάντοτε θέμα, γραμμένη ἀπὸ τὸν Νικήτα Βυζάντιο «ἐκ προσώπου τοῦ πατριάρχου» (= Φωτίου). Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, ἡ ὁποία παραδίδεται στὰ ἑλληνικά¹, ἔχει τοποθετηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Grumel στὴ δευτέρη πατριαρχία τοῦ Φωτίου². Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Νικήτας περιλαμβάνει στὸ κείμενό του πολλὰ κατὰ λέξη παραθέματα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Sahak, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐπιδίωκε νὰ ἀντικρούσει τὰ ἐπιχειρήματά του³. Τὰ ἴδια χωρία παραδίδονται *verbatim* καὶ στὴ νέα ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Ἀσώτιο⁴, γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἔτσι ἡ ὑπόθεση ὅτι καὶ οἱ δύο ἐπιστολὲς γράφτηκαν σχεδὸν ταυτόχρονα καὶ γιὰ τὸν ἴδιον σκοπό.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὸν Ἀσώτιο καὶ τὸν Νικήτα, προξενεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση ἡ ἐκτεταμένη χρῆση ποὺ γίνεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου παραθεμάτων ἀπὸ δύο κώδικες τῆς «Βιβλιοθήκης», τοῦ κώδικα 229 (Ἐφραίμ Ἀντιοχείας) καὶ τοῦ κώδικα 230 (Εὐλόγιος Ἀλεξανδρείας)⁵. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτά, ὅπως φαίνεται καὶ στὸν πίνακα ἀντιστοιχιῶν⁶, παρατίθενται συνήθως αὐτολεξεῖ καὶ φαίνεται ὅτι ἔχουν ἐπιλεγεῖ μὲ ἰδιαίτερη προσοχή. Ἡ στενὴ πλέον σχέση ποὺ παρατηρεῖται σὲ δύο ἔργα τοῦ Φωτίου, τῇ «Βιβλιοθήκῃ» καὶ τὴν ἐπιστολῇ πρὸς τοὺς Ἀρμενίους, ὁδηγεῖ σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα:

α) Ἡ μορφή ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκταση τῶν παραθεμάτων ἀποκλείουν ὅποια-δήποτε εἰκασία γιὰ ρητορικὴ ἢ ἄλλη (;) σχέση ἀνάμεσα στὴ «Βιβλιοθήκῃ» καὶ τὴν ἐπιστολῇ πρὸς Ἀρμενίους.

β) Πιστεύω ὅτι ἡ πιθανότητα πρώιμης μελέτης ἀπὸ τὸν Φώτιο τοῦ Εὐλογίου καὶ τοῦ Ἐφραίμ γιὰ τὴ «Βιβλιοθήκῃ» πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἀντίθετα, ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη τῶν ἔργων τῶν δύο συγγραφέων, ἡ σύνταξη τῶν δύο λημμάτων τῆς «Βιβλιοθήκης», ἡ προσεκτικὴ ἐπιλογή τῶν πλέον κατάλληλων χωρίων γιὰ τὴν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν Ἀσώτιο καθὼς καὶ ἡ συγγραφὴ τῆς ἐν λόγω ἐπιστολῆς πρέπει νὰ μὴν ἀπέχουν χρονικά.

γ) Ἡ μεγάλη ἔκταση τὴν ὁποία καταλαμβάνουν στὴ «Βιβλιοθήκῃ» οἱ κώδικες 229 καὶ 230⁷ ἔχει, πιθανότατα, σχέση μὲ τὴν ἐπιστολῇ πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Ἀρμενίων ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕλικό, τὸ ὁποῖο ἀποθησαυρίστηκε στὴ «Βιβλιοθήκῃ», ἐπιλέγονται τὰ πλέον πρόσφορα, κατὰ

1. PG 105, στ. 587-666.

2. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 516· πρβλ. καὶ Laurent, *Arménie*, σελ. 345-354.

3. Grumel, ὁ.π.

4. Ἐπιστολὴ ἀρ. 284, 26-31, 116-119, 173-176, 207, 286-287, 815-857 κ.ά. (Laourdas-Westerink).

5. Πρβλ. ὅσα σημειώνει ὁ Westerink, Photii... *Epistulae et Amphilochia*, τ. III, σελ. 3.

6. Ὁ πίνακας (βλ. παρακάτω σελ. 179-181) ἀναπαράγει, μὲ ἐλάχιστες βελτιώσεις, τὸ πολὺ καλὸ πηγολογικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδόσεως Laourdas-Westerink.

7. Κώδ. 229, 249a 31 - 266b 10 καὶ κώδ. 230, 267a - 286b 11 (Henry).

τὴν κρίση τοῦ Φωτίου, χωρὶς γιὰ νὰ περιληφθοῦν στὴν ἐπιστολὴ μὲ τὸ εἰδικὸ δογματικὸ περιεχόμενον.

δ) Ἡ σχέση τῶν δύο κωδίκων τῆς «Βιβλιοθήκης» μὲ τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀσώτιο θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὶς πρώιμες χρονολογήσεις τοῦ ἔργου. Πράγματι, εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Φώτιος μελετοῦσε θεολογικὰ ἔργα μὲ ἱστορικὸ-δογματικὸ περιεχόμενον καὶ ἀξιοποίησε τὰ πορίσματα τῶν νεανικῶν ἀναγνωσμάτων στὴ γεροντικὴ του ἡλικία. Ἀκόμῃ, αὐτὴ ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴ «Βιβλιοθήκη» ὡς κείμενον ἐν ἐξελίξει, μὲ τὸ ὅποιο ὁ Φώτιος ἀσχολήθηκε σὲ πολλὰς περιόδους τῆς ζωῆς του, αὐξάνοντας τὸν ὄγκο του καὶ προσθέτοντας κατὰ περίπτωσιν νέους κώδικες. Ἔτσι ἐρμηνεύονται καλῶτερα ὅχι μόνον τὰ χάσματα ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορετικὴ «μορφὴ» τῶν κωδίκων 234-280 τῆς «Βιβλιοθήκης», γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Treadgold ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ σημειώσεις τοῦ πατριάρχου, ποὺ ἐντάχθηκαν στὸν κορμὸ τοῦ ἔργου του χωρὶς καμία ἐπεξεργασία¹.

ε) Παραμένει βέβαια τὸ πρόβλημα τοῦ προλόγου τῆς «Βιβλιοθήκης», ὁ ὁποῖος προδιαθέτει τὸν ἀναγνώστη ὅτι ἐπακολουθεῖ ἔργο ὁλοκληρωμένο. Ἄν ἐξακολουθοῦμε νὰ δεχόμαστε τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ταράσιο ὡς ἀπόλυτη ἀφετηρία γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς «Βιβλιοθήκης», τότε ἡ πιὸ λογικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὴν ἀνακολουθία μεταξὺ προλόγου καὶ κειμένου προέρχεται ἀπὸ τὸν Mango, ὁ ὁποῖος προτείνει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ πρόλογος ἀνήκει στὴν πρώτη σύνταξη τοῦ ἔργου —πρὶν ἀπὸ τὴν πρεσβεία πρὸς τοὺς Ἀράβες— ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο κείμενον, ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, εἶναι προϊόν μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας².

Ὅλα ὅσα εἰπώθηκαν δὲν κλείνουν, βέβαια, ὀριστικὰ τὸ θέμα τῆς χρονολόγησης τῆς «Βιβλιοθήκης», πιστεύουμε, ὅμως, ὅτι ἀνοίγουν νέες προοπτικὲς ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσουν σὲ τελικὴ λύση τοῦ προβλήματος. Νεότερες μελέτες, οἱ ὁποῖες θὰ ἀντιμετωπίσουν συνολικὰ τὸ φωτιακὸ φαινόμενο, μὲ καθολικότερες τομὲς στὴν παρουσίαση τοῦ ὕλικου, θὰ προσφέρουν περισσότερα, μὲ ἐνδεχόμενες συμπληρώσεις καὶ ἀναθεωρήσεις. Πιστεύω ὅτι ἡ μελλοντικὴ ἐρευνὰ δὲν πρέπει νὰ ἐξετάσει τὴ «Βιβλιοθήκη» μεμονωμένα, μὲ κύριο κριτήριον τὴ μοναδικότητά της, ἀλλὰ σὲ συσχετισμὸ καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Φωτίου· ἴσως τότε μόνον οἱ χρονολογικὲς προσεγγίσεις θὰ γίνουν ἀσφαλέστερες.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

1. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca*, σελ. 37 κέ.

2. Mango, *The Availability of Books*, σελ. 42-43. Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ I. Ševčenko, βιβλιοκρίνοντας τὸ ἔργο τοῦ Lemerle, *Premier humanisme byzantin*, ὑποστήριξε ὅτι ἡ «Βιβλιοθήκη», ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, ἀνήκει στὴ γηραιὰ ἡλικία τοῦ πατριάρχου: *American Historical Review* 79 (1974), σελ. 1534.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΩΝ

Ἐπιστολὴ ἀρ. 284

710-712 φησὶ ~ φημὲν
 712-715 καὶ ἐν τῇ πρὸς Οὐαλεριανὸν ~ σαρκὸς
 719-723 Ἐνταῦθα δηλοῖ ~ ἀνεκήρυξε
 723-724 Καὶ πάλιν ~ κατὰ σάρκα
 725 ἀλλὰ ~ Ἀναθεματισμῶν
 725-728 καὶ μὴν ~ εἰσηγοούμενος
 740-749 Θεοδώρου γὰρ ~ ἀπωθούμενοι
 754-758 Ἀκούεις ~ ἀδιάσπαστον
 1098-1104 ἐν γὰρ τοῖς Σχολίοις ~ ἐν ἐτέρῳ
 1113-1117 Καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ ~ ἐν ἑαυτῷ
 1278-1282 Κύριλλος ~ σεσαρκωμένην
 1285-1287 Καὶ μάλιστα ~ ἐδογματίζει
 1298-1300 Ἐρμηνείων ~ διφνᾶ
 1300-1302 Καὶ πάλιν ~ διπλοῦς;
 1302-1305 Καὶ ἐν τοῖς Σχολίοις ~ ἀνθρωπότητι
 1306-1308 Καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ ~ χαρακτηρ
 1308-1311 Καὶ μεθ' ἕτερα ~ ἀντίλυτρον
 1318-1322 Ἐπεὶ καὶ ἐν ~ λόγον
 1322-1324 Καὶ ἐν τῷ ~ φύσις
 1325-1328 καὶ ἐν τοῖς Σχολίοις ~ αὐτὰς
 1328-1331 Καὶ πάλιν ~ θεός
 1331-1333 Καὶ μὴν ~ μέλλοντα
 1334-1338 Καὶ ἐν τῇ ~ νοουμένον
 1339-1342 Ὅ ταῦτα φησὶν ~ σκάνδαλον
 1345-1348 Οὕτω γὰρ καὶ Βασίλειος ~ ἡ ἀλήθεια
 1348-1351 ἀλλὰ καὶ Γρηγόριος ~ δύο;
 1351-1355 καὶ μὴν ~ ὁμολογεῖ
 1355-1358 Καὶ Ἀμβρόσιος ~ Κύριλλος ὁ ἱερὸς
 1358-1362 Ἐν μέντοι ~ ἐκκλησίᾳ
 1393-1394 σεσαρκωμένη ~ λογικῇ

Βιβλιοθήκη

230, 274b 2-4 φησὶ ~ φημὲν
 230, 274b 4-8 Καὶ πρὸς Οὐαλεριανὸν ~ σαρκὸς
 230, 274b 26-31 Ὁ μέντοι γε σοφὸς Κύριλλος ~ ἀνεβόησε
 230, 274b 31-33 Καὶ πάλιν ~ κατὰ σάρκα
 230, 274b 34-39 Ὁ δὲ αὐτὸς ~ ἔστω
 230, 274b 39-42 Καὶ ἐν ~ ἀνθρωπον
 230, 276a 1-9 Θεοδώρου γὰρ ~ παρωθοούμενοι
 230, 276a 9-14 Ἀκούεις ~ ἀδιάσπαστον
 229, 262b 21-29 Καὶ ἐν τοῖς σχολίοις ~ ἐν ἐτέρῳ
 229, 262b 30-35 Καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ ~ ἐν ἑαυτῷ
 229, 258b 16-19 Ἐπεὶ δὲ ~ σεσαρκωμένην
 229, 259a 32-34 καὶ μάλιστα ~ ἐδογματίζει
 229, 262a 3-7 Ἐρμηνείων ~ διφνᾶ
 229, 251a 13-15 Καὶ πάλιν ~ διπλοῦς,
 229, 262b 21-26 Καὶ ἐν τοῖς σχολίοις ~ ἀνθρωπότητι
 229, 262b 36-40 Καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ ~ χαρακτηρ
 229, 262b 40-263a 2 Καὶ μεθ' ἕτερα ~ ἀντίλυτρον
 229, 263a 2-7 Καὶ ἐν τῷ ~ λόγον
 229, 263a 14-17 Καὶ ἐν τῷ ~ φύσις
 229, 263a 37-41 Πάλιν δὲ αὐτὸς ~ αὐτὰς
 229, 263a 30-34 Καὶ πάλιν ~ Θεός
 229, 263a 41-263b 3 Καὶ ἐν ~ μέλλοντα
 229, 263b 3-9 Καὶ ἐν τῇ ~ νοουμένον
 229, 263b 9-12 Ὅ ταῦτα ~ σκάνδαλον
 229, 261b 17-21 Ὁσαύτως δὲ λέγει καὶ Βασίλειος ~ ἡ ἀλήθεια
 229, 256a 21-24 Καὶ ὁ Νύσσης δὲ Γρηγόριος ~ δύο; βλ καὶ 261b 25-29
 229, 259a 2-6 Ὡσπερ καὶ ~ ὁμολογεῖ
 229, 251a 25-29 Καὶ Ἀμβρόσιος ~ Κύριλλος· πρβλ. 257a 22-23
 229, 251a 38-41 καὶ μὴ ὁμολογοῦντας ~ ἐκκλησίᾳ· πρβλ. 257a 1-5
 230, 272b 16-17 σεσαρκωμένη ~ λογικῇ· πρβλ 277b 5

1420-1425 καὶ ἀκούειν ~ οἰκονομικῶς	230, 262b 2-7 ἐν τῇ πρὸς Σούκηνσον ~ οἰ- κονομικῶς
1425-1428 καὶ μεθ' ἕτερα ~ σεσαρκωμένον	229, 262b 7-12 Καὶ μεθ' ἕτερα ~ σεσαρκω- μένον
1439-1452 Εἰ μὲν μίαν ~ ὑποστηρίζοντες	230, 281a 11-19 Εἰ μὲν μίαν ~ ὑποστήσαν- τες
1512-1516 θεοφιλῶς ~ ἐπὶ νηγεῖ	230, 268b 14-22 Διὰ τοῦτο ~ ἀνθρωπο-
1526-1547 Ἐκατέρα μὲν οὖν ~ ἀποτίσει	Πρβλ. 230, 268b 33-269a 1
1548-1559 Ὡστε σοφῶς τε ~ κενολογοῦν- τες	Πρβλ. 230, 269a 1-15
1559-1562 Καὶ γὰρ ὁ δυσσεβὴς ~ ἡρώσαν- το	230, 273a 37-40 Ὁ γὰρ δυσσεβὴς ~ ἡρώ- σαντο
1564-1567 Οὐαλεντίνος ~ φαμὲν	230, 273a 43-273b 3 Οὐαλεντίνος ~ φαμὲν
1567-1570 Μάνης δὲ ~ ἀοράτω	230, 273b 3-8 Ναὶ δὴ καὶ ~ ἀοράτω
1572-1579 Κύριλλος ~ θεραπεύοντα	Πρβλ. 230, 269a 20-24
1579-1583 Ὁ μὲν γὰρ ~ ἐνανθρωπῆσαι	230, 269a 24-31 Ὁ μὲν γὰρ ~ ἐνανθρωπῆ- σαι
1584-1589 Ὁ δὲ θερμὸς ~ ἐπινόμεμαζεν	230, 269a 32-38 Ὁ δὲ θερμὸς ~ ἐμεγάλυν- εν
1589-1592 ἡ μέντοι ὁμιλία ~ φήσκει	230, 269a 38-269b 1 Ἡ δὲ ὁμιλία ~ φήσκει
1593-1596 ὁ κορυφαῖός φησι ~ πρόσωπον	229, 256a 14-18 Εὐθέως ὁ κορυφαῖος ~ πρόσωπον
1599-1604 Πάλιν δὲ ~ μονογενοῦς	230, 269b 3-11 Ὅρα δι' πάλιν ~ μονογε- νοῦς
1605-1614 Ταῦτα δὴ ~ μυστήριον	230, 269b 11-21 Ταῦτα οὖν ~ μυστήριον
1614-1618 Οὕτω τὸν ἀρχιερέα ~ μυστηρίον	230, 269b 21-26 Οὕτω τὸν ~ μυστηρίον
1619-1623 Οὐ μόνον δὲ ~ μεσιτεύοντος	230, 269b 27-32 Οὐ μόνον δὲ ~ μεσιτεύον- τος
1623-1627 καὶ πάλιν ~ ὁμολογίαν	230, 269b 32-37 Καὶ πάλιν ~ ὁμολογίαν
1627-1634 οὕτω μὲν ~ κατάστασιν	230, 269b 37-270a 3 Οὕτω μὲν ~ κατά- στασιν
1634-1637 τὰς δὲ εὐαγγελικὰς ~ παραδι- δόντας	230, 270a 4-9 Τὰς δὲ εὐαγγελικὰς ~ παρα- διδόντας
1637-1643 οἷς καὶ ~ ἐκκλησίαι	230, 270a 9-16 Οἷς ~ ἐκκλησίαι
1665-1673 Ἐπικαλεσάντων ~ κυρίους	230, 270a 27-38 ἀλλὰ καὶ τινων ~ Κυρίους
1678-1682 διόπερ καὶ ~ παραινεῖ	230, 270a 38-41 καὶ τοὺς ~ ἀποπέμπεσθαι
1697-1703 καὶ Φλαβιανοῦ ~ ἀρνούμεθα	230, 271a 23-31 ἀλλὰ καὶ ~ ἀρνούμεθα
1704-1709 Πάλιν δὲ ~ ὁ αὐτός	230, 270a 42-270b 6 Ἀλλὰ μὴν ~ ἀνείχεται
1725-1727 Πρὸς μέντοι ~ ἐνωσιν	230, 270b 15-19 Ὁ αὐτὸς δὲ ~ ἐνωσιν· πρβλ. 230, 277a 13-16
1727-1739 Ἀλλὰ μὴν ~ ἐνωσιν	230, 270b 19-33 Καὶ μὴν ~ ἐνωσιν
1749-1755 μετ' ὀλίγα ~ σεσαρκωμένην	230, 270b 34-42 Μετ' ὀλίγα ~ σεσαρκωμέ- νην
1806-1808 καὶ μάλιστα ~ ἀποδίδωσιν	229, 264a 33-35 Ὅτι δὲ ~ διδάσκει
1808-1809 οὕτω ~ θησαυροῖς	229, 264a 35-39 καὶ ~ μορφῇ
1809 οὕτω ~ ἰθὺνας	Πρβλ. 229, 252a 31-33, 264b 19-23, 252a 16-18, 257a 8-12

1810-1812 οὕτω Παῦλος ~ λαβών	229, 264a 39-264b 1 Καὶ πρὸ τούτων ~ λαβών
1837-1841 Κύριλλος ~ σάρξ	229, 251b 30-33 ἄκουε ~ σάρξ
1841-1842 καὶ Νεστορίῳ ~ οὐσίας αὐτοῦ	229, 251b 35-37 Καὶ πάλιν ~ οὐσίας αὐτοῦ
1844-1848 καὶ πάλιν ~ οὐσίας	229, 251b 38-252a Καὶ πάλιν ~ οὐσίας
1856-1859 ἡ φύσις ~ σεσαρκωμένην	229, 259b 23-27 Κατεχρήσατο ~ σεσαρκωμένην
1861-1863 καὶ ὁ Ῥώμης ~ φύσιν	229, 259b 27-30 Καὶ Ἰούλιος ~ ὀνομάζει
1865-1869 αὐτὸς ὁ νικηφόρος Κύριλλος ~ ~ ἀνάθεμα ἔστω	229, 259b 31-39 ἀλλὰ καὶ ~ ἀνάθεμα ἔστω
1873-1879 ὁ αὐτὸς ~ γραφάς	229, 260a 4-11 Ὁ αὐτὸς ~ γραφάς
1882-1887 διὸ ~ ὁ θεὸς	229, 252a 6-14 ὁ αὐτὸς ~ καὶ ἄνθρωπος
2408-2412 καὶ μαρτυρίας ~ δογματίζουσιν	230, 276b 4-8 Καὶ ὁ θεολόγος ~ ἀμφοτέρω· πρβλ. 230, 271b 33-35 καὶ 272a 13-19
2984-2985 Εἶτα Λέοντα ~ ὑποπέπτωκε	229, 264b 32-35 ἱεροῦ Λέοντος ~ ὑποπέπτωκεν
3007-3010 Ἐνεργεῖ γὰρ ~ σώματος	229, 258a 33-36 Ἐνεργεῖ ~ σώματος· πρβλ. 264a 14-17
3045-3046 Ἐἵς φησι ~ τυγχάνει	229, 265a 18-20 Καίτοι ~ ὑπάρχει

